

**KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA, KENDİ İMZASINI TAŞIYAN
BELGELER İŞİĞİNDA, MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN ERMENİ
SORUNUNA BAKIŞI***

Alaattin UCA*

ÖZET

Millî Mücadelede, Ermeni meselesi önemli bir problemdi. Atatürk bu problemle 1919 yılında ilgilenmeye başladı. O bu konuda Adana, Samsun, Havza, Amasya, Erzurum, Sivas ve Ankara'da pek çok belgeye imza attı. Bu belgeler telgraflar, mektuplar, raporlar, bildirimler ve nutuklardır. O bu belgeleri bizzat kendisi imzaladı ve bu problemi çözdü.

Bu makalede, Atatürk'ün kendi imzasını taşıyan belgeler ışığında bu problemi nasıl çözdüğü ele alınacaktır.

ABSTRACT

The Armanian affairs were very important problem in Turkish war of independence. Atatürk becam to deal with this problem in 1919. He signed a lot of documents this subject in Adana, Samsun, Havza, Amasya, Erzurum, Sivas and Ankara. These documents were telegraphs, letters, reports, announcements and spechcs. He signed these documents himself and solved this problem.

In this article, it will be investigated that Atatürk and his documents and how he solved this problem.

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihi, Osmanlı Devleti'nin sonu oldu.

Mustafa Kemal'in görev gereği, pek çok konuda olduğu gibi Ermeni meselesi hakkında da yazılı olarak görüş belirtmesi, bu tarihten birkaç gün sonra başladı.

Çünkü, Mondros Ateşkes Anlaşması'nı imzalayan Osmanlı Hükümeti, karargâhı Adana'da olan Yıldırım Orduları Komutanı Alman Liman Von Sanders'i aynı gün İstanbul'a çağırdı. Komutanın Mustafa Kemal'e

* Bu makale Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen "2004 Türkiye Ermeni Araştırmaları Yarışması"nda, Teşvik Ödülüne layık görülmüştür.

* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

bırakılmasını emretti. Mustafa Kemal 31 Ekim 1918 günü Adana'ya geldi ve komutayı devraldı¹.

Ülkenin bütün sorunlarını çok iyi bilen Mustafa Kemal, bu göreve başladığının daha altıncı gününde, Genel Kurmay Başkanlığı'na gönderdiği 6 Kasım 1918 tarihli telgrafta, İngilizlerin İslâhiye'de Ermeni çetelerini eyleme geçirdiklerine değinerek, onların asıl amacının İskenderun'u işgal ve Yedinci Orduyu teslim olmaya zorlamak olduğunu bildirdi². Böylece daha o tarihte, Ermenilerin, İngilizler tarafından maşa olarak kullanıldığını anladı ve bu tespitini ilgililerle paylaştı.

Bu telgrafı yazdıktan bir gün sonra, 7 Kasım 1918'de Bakanlık emrine alındı ve 10 Kasım 1918'de komutayı Nihat Paşa'ya devrederek İstanbul'a hareket etti³.

Yaklaşık altı ay burada kaldıktan sonra 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı ve Milli Mücadele'yi başlattı⁴.

Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak bölgeye gelişinden iki gün sonra, Başbakanlık ve Genel Kurmay Başkanlığı makamlarına gönderdiği 21 Mayıs 1919 tarihli telgrafta, Samsun Sancağı'ndaki eşkıyalık faaliyetleri kapsamında, Ermeni çetelerinden bahsetti. Bunların Ermeni göçü sırasında politik nitelik aldığını, Ruslar tarafından kışkırtıldıklarını ve onlardan yardım gördüklerini dile getirdi⁵. Bu suretle, İngilizlerin yanı sıra Rusların da Ermeni kışkırtıcılığı yaptığını ortaya koydu.

Daha Samsun'da iken, Genel Kurmay Başkanlığı'na gönderdiği 24 Mayıs 1919 tarihli raporda, 15. Kolordunun güçlendirilmesini istedi ve gerekçe olarak Ermeni meselesini gösterdi. Silahlı üç yüz kadar Ermeni'nin üç makineli tüfek ve bir çok bomba ile Kars'tan Kosor'a geldiklerini, politik amaçlarını sürdürdüklerini, Doğu illerini güvensiz göstermek için bölgeye çeteler geçirmeye devam edeceklerini, Ateşkesten sonra ortaya çıkan durumun onların eylemlerini kolaylaştırdığını ifade etti⁶.

¹ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 2, 3.

² Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Eylül 1959, Yıl 8, S.29, Belge no: 743.

³ Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü I, s.2.

⁴ Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü I, s.255.

⁵ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Haziran 1953, Yıl 2, S.4, Belge no: 64 ; Celâl Bayar, Ben De Yazdım, İstanbul, Sabah Kitapçılık San. ve Tic. A.Ş. Basımevi, 1997, C.8, s.97, 98.

⁶ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.4, Belge no: 77.

Aynı gün, Havza Kaymakamlığı'na gizli bir mektup yazarak, ilçedeki Ermeni nüfusun miktarını, Ermenilerin hükümetle yani ilçe kaymakamı ve diğer devlet görevlileri ile ilişkilerini sordu⁷.

Ertesi gün, 25 Mayıs 1919'da Havza'ya geldi⁸. Buradan, 3. Kolordu Komutanı Refet Bey, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ve 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 29 Mayıs 1919 tarihli gizli bildiriye Anlaşma devletlerinin Anadolu'da başlattıkları işgal hareketlerini hatırlattı. Ermenistan hayalinin gerçekleştirilmesi için, hayatımıza bir ölüm tokadı indirilmesinin uzak olmadığını dile getirdi. Diğer yönlerden olduğu gibi Ermenistan yönünden gelebilecek saldırılara dikkat çekti ve alınması gereken tedbirler önerdi⁹.

Ermenilerin faaliyetlerini yakından izleyen Mustafa Kemal, 30 Mayıs 1919'da Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı şifreli telgrafta, Ermenilerin Sarıkamış civarına on bin asker yığdıkları, Ermeni anarşisti Antranik'in otuz bin dolayında güçle Van yöresine inmekte olduğu şeklinde haberler aldığını bildirdi. Bu haberlerin doğruluk payını ve de kendi görüşlerini de belirtmesini istedi. Ayrıca Anlaşma devletlerinin atalarımızdan kalan topraklarımızı çiğnemeyi Hristiyanlık adına bir görev saydıklarını, bu yüzden doğuda bazı illerimizin Ermenilerin önüne sürülebileceğini söyledi¹⁰. Bu konuda da ne kadar ileri görüşlü olduğunu sonraki gelişmeler doğruladı.

Anlaşma devletlerinin baskısıyla hareket edip, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yaşayan Ermeniler hakkında koruyucu tavırlar sergileyen İstanbul Hükümeti'ne karşı gerekli cevapları yine kendi imzasını taşıyan yazılı belgelerle verdi. Havza'dan 3 Haziran 1919'da Başbakanlık makamına gönderdiği telgrafla, Doğu illeri halkının gerek Anlaşma devletlerinin işgali ve gerekse Ermenilerin özel olarak yaptıklarından dolayı haklı olarak kuşkuya düşüklerini belirtti¹¹.

⁷ Mustafa Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, Ankara, G.Ü.Teknik Eğitim Fakültesi Matbaası, 1995, s. 44-45, Belge no:65. Refik Necdet Aktaş, "Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı" adlı kitabında bu belgenin tarihini 27 Mayıs 1919 olarak göstermektedir. Bk. Refik Necdet Aktaş, Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı, İstanbul, Varlık Yayınları, Dilek Matbaası, Ekim 1973, s.44.

⁸ Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü I, s. 275.

⁹ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 25-27, Belge no: 13.

¹⁰ Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, Emre Yayınları, Umut Kağıtçılık ve Matbaacılık, Ekim 1995, C.1, s.150-151.

¹¹ Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, 1981, s.95.

Sivas ve çevresinde bulunan Ermenilerin güvenliğinin sağlanması hususunda, Harbiye Nezaretinden gelen bir telgrafa verdiği cevapta, Sivas ve çevresinde eskiden beri bulunan Ermenileri ve daha sonra sığınanları korkutacak hiçbir şey olmadığını, ancak işgaller karşısında gösterilen tepkiler ve yapılan toplantıların başta İngilizler olmak üzere bazıları ürkütmüş olabileceğini, Anlaşma devletleri Ulusumuzun haklarına ve bağımsızlığına saygılı kaldıkça, Müslüman olmayan halkın korkmasına gerek olmadığını, aksi taktirde yaşanacak gelişmelerin sorumluluğunu hiç kimsenin üstlenemeyeceğini bildirdi¹².

Yine aynı gün, Kolordu komutanlarına ve Doğu illeri valilerine gönderdiği bir telgrafa, Paris Konferansı'nda ülkeyi temsil edecek olan Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın, Ermeni özerkliği esasını kabul ettiğini ancak bunun sınırlarını çizmediğini belirterek, geniş bir Ermenistan özerkliği ve devletin bir yabancı devlet koruyuculuğunu benimsemesi konularında Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin görüşleri ile Ulusal isteklerin örtüşmediğini dile getirdi ve Ulusal hakların korunması konusunda Padişah ve Damat Ferit Paşa'nın telgraflarla uyarılmalarını istedi¹³.

Mustafa Kemal, Havza'dan 5 Haziran 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir raporda, Amasya ve çevresinde, kimlikleri yeterince belirlenemeyen ancak fazla da etkili olmayan birkaç Ermeni çetesinin bulunduğunu, bazı Ermeni kundakçılarının da güvenliği bozuk göstermek ve işgalleri teşvik etmek amacıyla eylemler yaptıklarını bildirdi. Ayrıca Ermeni komitacıların da sürekli ilişki ve bağlantıda buldukları İngiliz subayları ile bir takım Amerikan görevlilerinden çok yüz bulduklarını yazdı. Erzurum, Erzincan ve Van vilayetlerinin doğusunda ve Kafkas dolaylarında Ermenilerin çalışma ve hazırlıkları olduğuna dikkat çekti¹⁴.

5 Haziran 1919 tarihli telgrafa ise, Ermeni göçü sırasında, Merzifon'da çok sayıda Ermeni kaldığını, ayrıca başka yerden gelenler ve göçten dönenler yüzünden sayılarının sürekli arttığını ve Merzifon'daki Ermeniler ile İngiliz subayları arasındaki işbirliğinin Patrikhane destekli olduğunu ve Merzifon'daki Amerikan Koleji'nin görüşme ve eylem merkezi olarak seçildiğini açıkladı¹⁵.

Tüm zararlı unsurları olduğu gibi Ermenilerin bölgedeki menfi faaliyetlerini de dikkatle izleyen Mustafa Kemal, silahlı üç yüz Ermeni'nin Oltu Hükümetini kurmak için buraya geldiklerini, Oltu Müslüman Meclisi'nin

¹² Kemal Atatürk, Nutuk, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1973, C.1, s.26.

¹³ Atatürk, Nutuk, C.1, s.27, 28, 29.

¹⁴ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.4, Belge no: 64.

¹⁵ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.4, Belge no: 101.

kendilerini sadece konuk olarak alabileceklerini belirtmesi üzerine, orali olan birkaç kişi dışında Ermeni asker ve jandarmanın geri gittiğini, bundan başka on beş subay ve değişik sınıflardan beş yüz dolayında bir Ermeni kuvvetinin Sarıkamış'a geldiğini, bu kuvvetten ayrılan, dördüncü alaya bağlı iki subayla yüz dolayında erin sınır yakınlarındaki Rum köylerinin korunması için Rumların başvurusu üzerine Karaorgan'a gittiğini, İngiliz subaylarınca yönetilen altı bin kişilik güçte oldukları sanılan Ermeni birliğinin Nahçıvan ve çevresini işgal ettiğini, bunlardan yanlarında top ve makineli tüfek bulunan yüz kişilik bir birliğin Diyadin bölgesinde, sınırın Kafkas bölümündeki Kürt köylerine saldırdığını ancak Mollaömer'de yenilerek çekildiklerini 11 Haziran 1919 tarihli telgrafla Harbiye Nezareti'ne bildirdi¹⁶.

12 Haziran 1919 tarihli telgrafta ise, bu konuda görüş belirtti ve açıkça tavrını ortaya koydu. Bölge halkı gibi, kendisinin de Doğu illerinden bir karış toprağın bile Ermenistan'a bırakılmayacağı, bir tek Ermeni askerinin sınırımızın bu tarafına geçmesi halinde ateşle karşılık göreceği, ancak hükümetler arasında varılacak bir mutabakatla ve hiçbir yerde çoğunluk olmamak üzere Ermeni göçmenlerinden isteyenlerin hükümetin kontrolünde ve adalet güvencesi altında ülkeye alınabileceğini ifade etti¹⁷.

Aynı tarihli başka bir belgede ise Mustafa Kemal, 25 Mayıs 1919'da Pasinler ilçesinin Isısu köyü yakınlarında Ermeniler tarafından işlenen cinayetlere değindi. Olayın faillerinin Rumlardan çok Ermeniler olduğu yönünde delillerin varlığından bahsetti. 1918'de de Ermenilerin Erzurum ve çevresi halkını acımasızca öldürdüklerini ve bununla ilgili belgelerin Harbiye Nezareti'nde mevcut olduğunu dile getirdi. Ermenilerin soykırım iddialarını yalanladı. Ayrıca Türkiye'ye dönmek üzere sınıra yaklaşan Ermenilerin yine vahşilik ve cinayetlerini sürdürecekleri konusunda Türk halkının duyduğu endişenin haklı olduğunu vurguladı¹⁸.

Şunu da belirtmek gerekir ki Kurtuluş savaşı yıllarında, Atatürk'ün liderliğinde yürütülen Millî Mücadelenin tek hedefi Ermeni meselesi değildi, pek çok düşman ve pek çok sorunla mücadele ediliyordu. Dolayısıyla Mustafa Kemal devamlı hareket halindeydi ve ertesi gün Havza'dan Amasya'ya geçti¹⁹. Buradan 14 Haziran 1919'da Harbiye Nezareti'ne yazdığı bir raporda, sorumluluk bölgesindeki gelişmelerden bahsederken, Ardahan'dan yerli

¹⁶ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.4, Belge no: 83.

¹⁷ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.4, Belge no: 104.

¹⁸ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.4, Belge no: 105.

¹⁹ Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü I, s. 319.

Ermenilerin çekilmediğini, Kars sancağında bulunan Ermeni askerlerinin bir bölümünün İngilizlerle birlikte Nahçıvan çevresinde toplandıklarını bildirdi²⁰.

15 Haziran 1919'da Erzurum valiliğine gönderdiği bir telgrafta, Ermeniler hakkında kendisine ulaşan duyumlara değinerek, Culfa ve Nahçıvan dolaylarındaki Ermenilerin bölge halkına karşı acımasız ve haince davrandıklarını; halkın elindeki silahları toplamak için şiddet kullandıklarını; ancak başarılı olamadıklarını; Ermenilerin, yakında Rus Bolşevikleri ile Azerbaycan Türk Ordusunun kendilerini yok edeceklerini düşünerek, hiçbir yardımları dokunmayan İngilizlere lanet ettiklerini; Bolşevikler'in büyük bir Ermeni kasabası olan Karakilise yakınlarına geldiklerini; Kars dolaylarındaki Ermenilerin ümitsizliğe düştüklerini; Oltu milislerinin Sarıkamış yakınlarındaki Kızılkilise'ye saldırarak, iki yüz elli erle üç makineli tüfekten oluşan Ermeni müfrezelerini bozguna uğrattıklarını ifade etti²¹.

Halkın Millî Mücadele'ye karşı sergilediği destekçi tavrı her zaman dikkate alan ve önem veren Mustafa Kemal, Ermeni çetelerinin acımasızlıklarına ve saldırılarına uğramış Doğu illeri halkının Millî Mücadeleye karşı özverili davrandığını ve bu durumu övünç verici bulduğunu 17 Haziran 1919 tarihli şifre ile Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirerek, duygularını onunla paylaştı.²²

18 Haziran 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta, Erzurum valisinin değiştirilmesine karşı çıkarken, gerekçe olarak Ermeni meselesini gösterdi. Adı geçen valinin, Ermenistan'a karşı cephe almış olan Erzurum ilinin durumunu iyice tanımış, üstün ahlâklı, çalışkan, hiçbir kötülüğü işitilmeyen, yurtsever ve namuslu bir kişi olduğunu belirterek böyle hassas dönemlerde değil valilerin, ilçe kaymakamlarının bile değiştirilmemesini, yönetsel yaralara meydan vermemek için, Erzurum valisinin istifası bile gelse, kabul edilmemesini önerdi²³. Bu suretle, nasıl bir yönetim anlayışına sahip olduğunu da ortaya koydu.

Yabancıların Türkiye'deki faaliyetlerini de izleyen Mustafa Kemal, Miss Suckot adlı Amerikalı bir kadının Diyarbakır'dan Silvan'a gittiğini ve oradan da Beşiri ilçesine döndüğünü, dolaştığı yerlerde Ermeni nüfusu hakkında araştırma yaptığını 19 Haziran 1919 tarihli şifre ile Erzurum valiliğine bildirdi²⁴.

²⁰ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s. 70, Belge no: 98.

²¹ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s. 33-34, Belge no: 21.

²² Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.1, s.176-177.

²³ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.4, Belge no: 110.

²⁴ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.39-40, Belge no: 28.

Ermenilerin yabancılarla bağlantılarını da yakından takip eden Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 23 Haziran 1919 tarihli bir mektupta, Ermenilerin, İngilizlerle birlikte Bolşeviklere karşı düşman duruma geldiklerine dikkat çekerek, Bolşeviklerin bu konuda ne düşündüklerini sordu²⁵. 24 Haziran 1919 tarihli telgrafta ise, İngilizlerle Araplar arasında, Vilayat-ı sitte (Sivas, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Van, Bitlis)'nin Ermenistan'a katılması konusunda görüşmeler yapıldığı hususunda yine Kâzım Karabekir Paşa'yı bilgilendirdi²⁶. Yine aynı gün Kâzım Karabekir Paşa'ya Ermeni ordusu hakkında telgrafla bilgi verirken, Ermenistan'daki askeri faaliyetlere değindi. Ermeni Cumhuriyeti Hükümeti'nin üç tümeni olduğunu, dördüncü bir tümenin ise ilgisizlik yüzünden kurulamadığını; tümenlerin iki taburlu ikişer piyade alayından oluştuğunu, taburda dört makineli tüfek ve iki dağ topu olduğunu, bütün Ermeni ordusunda altı sahra topu bulunduğunu, tümenlerin sekiz yüz eri geçmediğini, sahra toplarının katırlarla çekildiğini, Rus generallerinin Ermeni ordusu üzerinde etkili olduğunu, İngilizlerin ve Rumların da Ermenilere yardım ettiğini ve Batum istihkâmalarının güçlendirilmesine çalışıldığını ifade etti²⁷.

Mustafa Kemal, 26 Haziran'da Tokat'a, 27 Haziran'da Sivas'a ve 3 Temmuz 1919'da da Erzurum'a geldi²⁸.

Buradan, İstanbul'a çağrılmasına rağmen, bu çağrıya uymayacağını belirten ve Başbakan Damat Ferit Paşa'ya hitaben yazdığı 6 Temmuz 1919 tarihli telgrafta, söze Ermeni sorunu ile başladı, Ermenistan'a bırakılacağı sözü verildiğini duyarak kaynayan ve coşan Doğu illeri halkı arasından çıkıp gelmek konusundaki isteği yerine getirmekte maddi ve manevi olarak yasaklanmış bulunduğunu şu sözlerle ifade etti: "***Ermenistan'a vaâd edildiğini bilmekle heyecan ve galeyanda bulunan Doğu Vilâyetleri ahalisi arasından çıkıp gelmek hususundaki teklifi yerine getirmekte şahsî irademi kullanmakta manen ve maddeten memnu bulunuyorum***"²⁹.

Erzurum'da 8 Temmuz 1919 günü yayınladığı askerlikten ayrılma bildirisinde de Ermeni meselesine değindi, Ülke ve Milleti parçalanmak korkusundan kurtarmak, Yunan ve Ermeni isteklerine kurban etmemek için başlatılan Milli Mücadele'de ulusla birlikte özgürce çalışmaya resmi ve askerlik sıfatının engel olmaya başladığını belirterek, çok sevdiği askerlik mesleğinden

²⁵ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.1, s.189-193.

²⁶ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.48, Belge no: 37.

²⁷ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s. 90, Belge no: 127.

²⁸ Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü I, s. 359.

²⁹ Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul, Emek Matbaası, Nisan 1985, S.2, s.9.

ayrıldığı ve bundan sonra ulusal bağımsızlığın kazanılması yolunda halkın bağrında bir fert olarak çalışacağını duyurdu³⁰.

23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ni açarken yaptığı konuşmada bu meseleye de değindi. Osmanlı uyuşunda olan Ermenilerin gördükleri yardım ve kışkırtmalar sonunda büyük taşkınlıklardan başlayarak sonunda kanlı olaylara varıncaya kadar utanmazcasına saldırılar yaptıklarını anlattı. Ulusal denetimden yoksun hükümetlerin güçsüz ve yeteneksiz uygulamaları ve başkent basınının menfi propagandalarının bu saldırıları artırdığını ifade etti. Ülkenin parçalanmaya çalışıldığına dikkat çekerek, bu uğurdaki faaliyetlerden birinin de Doğu illerimizde ve Adana, Kozan yöresinde Ermenistan kurma hayali olduğunu söyledi. Dünyada gelişen çeşitli olaylardan bahsederken de, yayılma düşüncesine kapılan Ermenilerin Nahçıvan'dan Oltu'ya kadar bütün Müslüman halka baskı ve bazı yerlerde soy kırım ve soygunculukta bulduklarını, sınırlarımıza yakın yerlerde bulunan halkı yok etmeye kararlı olduklarını ve bunları göçe zorlayarak amaçlarına yaklaşmak, bir yandan da dört yüz bin kişi olduğunu söyledikleri Osmanlı Ermenilerini bir dayanak olmak üzere yurdumuza yerleştirmek niyetinde olduklarını ifade etti³¹.

Erzurum'dan 27 Temmuz 1919 tarihinde yazıldığı tahmin edilen bir telgrafla, Amasya'da bulunan Bekir Sami Bey'e çeşitli sorular yöneltirken, Amerika'nın Türkiye'deki eğitim faaliyetlerine dikkat çekti. Sivas'ta yirmi beş kadar müessese ihdas ettiklerini ve bunlardan yalnız bir tanesinde bin beş yüz kadar Ermeni talebe olduğunu hatırlattı. Ayrıca, Amerikalıların, Ermenistan mandaterliğini neden terk ettiklerini sordu³².

Ali Fuat Paşa'ya yazdığı 3 Ağustos 1919 tarihli telgrafta ise Milli Mücadele'nin sebeplerinden biri olarak yine Ermeni meselesini gösterdi³³.

7 Ağustos 1919'da yayımlanan Erzurum Kongresi Bildirisinde, kongrenin toplanış sebeplerinden biri olarak Ermeni sorunu gösterildi. Alınan kararlarda da ülkenin bağımsızlık ve bütünlüğü çerçevesinde başta Ermeniler olmak üzere her türlü azınlık faaliyetlerine müsaade edilmeyeceği ifade edildi³⁴. Bu bildiriye görüşler Mustafa Kemal'in görüşleriydi ve altında imzası vardı.

³⁰ Fahrettin Kırzioğlu, Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920), Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Mart 1991, C.VII, S.20, s.228.

³¹ Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, C.1, s.1-5.

³² Atatürk, Nutuk, C.1, s.91-93.

³³ Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hâtıraları, İstanbul, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, 1953, s.139-140.

³⁴ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, C.1, s.114-116.

Mustafa Kemal Paşa, 10 Ağustos 1919 tarihinde, Mutki'de bulunan Aşiret Reisi Hacı Musa Bey'e yazdığı mektupta, Erzurum Kongresi hakkında bilgi verip, Kongreyi desteklemesini isterken yine Ermeni meselesine değindi ve atalarımızın bıraktığı ana vatanımızda Ermenistan oluşturulmaya çalışıldığına; Ülkeyi işgal altında tutmak ve Milleti köle durumuna düşürmek için çalışanların varlığına dikkat çekti³⁵. Yine Şırnaklı Hacı Osman Ağa, Derşevli Ömer Ağa, Muşaslı Resul Ağa gibi aşiret reislerine gönderdiği 13 Ağustos 1919 tarihli mektupta bu kişilerin kutsal yurdumuzun Ermeni ayakları altında çiğnenmesine kesinlikle yanaşmayacağını herkesin bildiğini ifade etti³⁶. Aynı tarihte Şeyh Mahmut Efendi ve Norşinli Şeyh Ziyaeddin Efendi ve Garzan'da bulunan Cemil Çeto Bey'e gönderdiği mektuplarda da Ermeni meselesine değindi, Ermeni işgalinin kabul edilemez olduğunu, Doğu illerimizi Ermenilere armağan etmemek için mücadele edilmesini, Anlaşma devletlerinin Doğu illerimizi Ermenilere vermek istediklerini anlattı³⁷.

İstanbul'daki gelişmeleri de yakından takip eden Mustafa Kemal, burada bazı cemiyetlerin Ermeniler lehinde karar aldıklarını, bu tavrın Erzurum'da Heyet-i Temsiliye tarafından üzüntüyle karşılandığını çünkü bu kararların ilk maddesinde Ermenistan'a toprak verilmesinin söz konusu olduğunu oysa bir karış toprağın bile verilemeyeceğini; daha önce yaşanan olaylardan dolayı Doğu illerimize Ermenilerin yoğun olarak yerleştirilmesinin kaygı verici olduğunu; suçlu olmayan Osmanlı Ermenilerinin olağan ve eşit şartlar altında yurtlarına dönmelerinin benimsenmesi gerektiğini; Erzincan ve Sivas arasında yoğun bir Ermeni topluluğu bulunduğu iddiasının asılsızlığını, adı geçen yerde mevcudiyetinden bahsedilecek miktarda Ermeni olmadığını İstanbul'a gönderdiği 21 Ağustos 1919 tarihli telgrafta belirterek, bu tür cemiyetlerin Devletin resmi istatistik ve grafiklerine başvurmalarını istedi³⁸.

İstanbul'daki Rum ve Ermenilerin faaliyetlerinden bahsettiği, 22 Ağustos 1919 tarihli bir genelgede ise Mustafa Kemal, Ermeni ve Rumların aynı amaçlar doğrultusunda aynı hazırlıkları yaptıklarını, Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Mavri Mira örgütüne satın alındığını açıkladı³⁹.

Müdafaa-i Hukuk Derneği Erzurum Merkez Kuruluna gönderdiği 24 Ağustos 1919 tarihli bir mektupta, İstanbul'da Amerikan inceleme heyetinin

³⁵ Sabahattin Selek, Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı), İstanbul, Uğur Matbaası, 1982, C.1, s.432-434, Ek:35.

³⁶ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s.123, Belge no:167.

³⁷ Atatürk, Nutuk (Vesikalar), C.III, s. 941-945, Belge no: 51, 52, 53.

³⁸ Atatürk, Nutuk, C.1, s.100.

³⁹ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, Eylül 1980, Yıl 29, S.77, Belge no: 1694.

hazırladığı rapora değinerek, bu raporda lehimize kararlara yer verildiğini, Amerika ile ilişkilerde Ermenilere toprak verilmemesi anlayışının ön planda tutulmasının raporda yer aldığını ifade etti⁴⁰.

Erzurum'daki çalışmalarını tamamlayan Mustafa Kemal Paşa 2 Eylül 1919'da Sivas'a geldi⁴¹.

Sivas Kongresi'ni açış konuşmasında da Ermeni meselesine değindi. Doğuda Ermenilerin Kızılırmak'a değin yayılma hazırlıklarına ve sınırlarımıza kadar dayanan soykırımı politikasına başladıklarını söyledi. Ermenilerin vahşilik ve acımasızlıklarına sahne olmuş, yaşlı sınır illerimizin Müdafaa-i Hukuk dernekleri kurduklarına değindi⁴².

Bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanan ve onun görüşlerini ihtiva eden Sivas Kongresi Bildirisi'nde de topraklarımızın her hangi bir parçasına karşı yapılacak saldırı ve işgale ve özellikle bağımsız birer Rumluk, Ermenilik doğması amacına yönelik hareketlere karşı birlikte savunma ve karşı koyma ilkesinde anlaşılmış olduğu ifade edildi⁴³.

Mustafa Kemal Paşa, Sivas'tan Halifelik Makamına yazdığı 14 Eylül 1919 tarihli bir telgrafta, Damat Ferit Paşa'nın yaptığı yanlışları ve hainlikleri tek tek sayarken, adı geçen kişinin, İstanbul'da toplanan Ermeni ve Rum kongreleri kararlarının İstanbul basını ile duyurulmasında bir sakınca görmediğini dile getirdi⁴⁴.

İstanbul Hükümeti'nin direktifiyle Sivas Kongresi'ni dağıtmaya çalışan kişilerin, Malatya ve yöresinin Ermenistan olacağı ve Elazığ'dan yola çıkan askerlerimizin Ermeni askerleri olduğu şeklinde propaganda yaptıklarını, ancak amaçlarına ulaşamadıklarını 15 Eylül 1919 tarihli genelge ile ilgililere duyurdu⁴⁵.

Ayan üyesi Fuat Paşa'ya gönderdiği 17 Eylül 1919 tarihli mektuba, Anlaşma devletlerinin kışkırtıcılığı ve koruyuculuğu altında Ermenilerin ve Rumların olumsuz faaliyetlerini hatırlatarak başladı⁴⁶.

Ermeni meselesini Türkiye'ye gelen yabancılarla da görüşen Mustafa Kemal Paşa, General Harbord eşliğinde gelen bir heyetin kendisinden

⁴⁰ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.77, Belge no:1695.

⁴¹ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s.82.

⁴² Atatürk, Nutuk (Vesikalar), C.III, s. 945-949, Belge no: 54.

⁴³ Mahmut Goloğlu, Sivas Kongresi, Ankara, Başnur Matbaası, 1969, s.232-234.

⁴⁴ Atatürk, Nutuk (Vesikalar), C.III, s.998-1000, Belge no: 97 a.

⁴⁵ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s. 168, Belge no:226.

⁴⁶ Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, s.68-70.

Müslüman olmayan yurttaşlar ve özellikle Ermeniler hakkındaki düşüncesini sorduğunu ve kendisinin de Yurdumuzda İslam olmayarak yaşayanların tümüne olduğu gibi Ermenilere karşı da hiçbir kötü düşüncelerinin olmadığını, tersine onların her türlü vatandaşlık haklarına saygılı olduklarını ancak İngilizlerin aldatıcı haberler çıkardıklarını söylediğini 21 Eylül 1919 tarihli telgrafla Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirdi. Aynı belgede ayrıca Harbord'un Erzurum'da kırk bin kişilik bir gücün toplanarak Ermenistan'a saldırılacağı ve Turancılık hedefinin gerçekleştirilmesine çalışılacağı şeklinde aldığı duyumların yanlış olduğunu da kendisine söylediğini ifade ederek, Ermenilerce Erzurum'da halka yapılan acımasızlığın var olan kalıntıların, Erzurum'a gelecek olan Harbord ve heyetine gösterilmesinin de uygun olacağını Kâzım Karabekir Paşa'ya tavsiye etti⁴⁷.

Ateşkes antlaşmasından sonra İstanbul Hükümeti'nin acizliğinden yararlanan İngiliz ve Fransızların Adana, Urfa, Maraş, Antep gibi bölgelerimizde Ermeni işgalini ve örgütlenmesini kesinleştirdiğini, Fransız ve İngiliz görevlileri ile Ermeni komitalarının ve oralarda bulunan Ermeni topluluğunun açıktan açığa Müslümanların haklarına saldırdıklarını; Osmanlı topraklarının değişik yerlerinde yaşayan Ermenilerin, güney bölgelerine girmelerinin kolaylaştırıldığını, yabancı üniforması ile Ermeni birliklerinin buralara gönderildiğini 21 Eylül 1919 tarihli telgrafla Kolordu komutanlarına ve adı geçen illerin merkez kurullarına bildirdi⁴⁸.

22 Eylül 1919'da da Padişaha hitaben yazdığı bir telgrafta yine Ermeni meselesine değindi ve Damat Ferit Paşa Hükümeti'ni, Doğu illerinde bir Ermenistan kurulmasını ve Toros dağlarının güneyindeki yerleşim yerlerinin Ermenilere verilmesini ve de iç ve dış düşmanlarımızın isteklerini kabul eden bir hükümet olarak niteledi⁴⁹.

Amerikan İnceleme Heyeti Başkanı General Harbord'a yazdığı raporda, gündem maddelerinden biri Ermenilerdi. Bu konuya değinirken, Anlaşma devletlerinin Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurduklarını ifade etti. Uzun süre birlikte yaşadığımız Müslüman olmayan yurttaşlarımız olarak nitelendirdiği Ermeni, Rum ve Yahudiler için, iyi niyetlerle içten sevgiler taşıdığını ve onların eşitliğine inandıklarını dile getirdi. Merkezi Erivan olan Ermeni Cumhuriyeti'ne karşı düşmanca bir niyetlerinin olmadığını ancak buradaki Ermenilerin Müslümanlara karşı aynı davranışı göstermediğini belirterek sınırda meydana gelen olayları hatırlattı. İngilizlerin Kafkasya'dan çekilmek zorunda olduklarını anladıktan sonra, Türk-Ermeni ilişkilerinde

⁴⁷ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.1, s.520 ; CII, s.527.

⁴⁸ Selek, Milli Mücadele, s.652-653, Ek:25.

⁴⁹ Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, s.290-291.

kışkırtıcı bir rol oynamaya başladıklarını ifade etti. Ayrıca Azerbaycanlılar ve Erivan Ermenileri arasındaki çarpışmalara değindi. Erzurum ve Van'daki Müslüman halkın, Ermenistan sınırında yaşanan olaylar ve Ermenistan'da yapılan soykırımın etkileri ile Anadolu'ya gelen sığınmacıların görüntüsü karşısında duydukları infialin normal olduğunu belirtti. Ermenistan'da yaşayan ve zulme maruz kalan insanları “Kara yazgılı Müslüman halk” olarak nitelendirdi. Bu gün için Anayurdun ve ulusun bağımsızlığını ve rahatını güvenlik altına almayı asıl amaç olarak gördüklerinden, bu insanlara yardım etmek ve Azerbaycan halkı ile işbirliği yapmak imkânı bulamadıklarını anlattı⁵⁰.

Mustafa Kemal, 2 Ekim 1919'da Sivas'tan İstanbul belediyesine, basınına ve halkına yönelik yayınladığı bildiride, İstanbul Hükümeti ve onun başında bulunan Damat Ferit Paşa'nın haince faaliyetlerini anlatırken yine Ermeni sorununa değindi ve adı geçen kişinin Doğu illerimizde geniş bir Ermenistan kurulmasına istekli olduğunu, gerek Saltanat Şurası'nda ve gerekse Paris Konferansı'nda yaptığı konuşmalardan, anlaşıldığını ifade etti⁵¹. Ferit Paşa Kabinesi'nin düşürülmesinden sonra kurulan yeni hükümetten gelen bir telgrafa 9 Ekim 1919'da cevap verirken, Ferit Paşa'yı, Ermenilerin, Rumların ve İngilizler başta olmak üzere Anlaşma devletlerinin politikalarına araç olan bir kişi olarak nitelendirdi⁵². İstanbul'da bulunan Gazeteciler Derneği Başkanı Velit Bey vasıtası ile, Tasvir-i Efkâr, Vakit, Akşam, Türk Dünyası ve İstiklâl gazetelerine gönderdiği 10 Ekim 1919 tarihli bir mektupta yine Damat Ferit Paşa'nın Doğu illerinde geniş bir Ermenistan kurulmasını kendi başına yükümlenmek arzusunda olduğunu, ancak bunu başaramadığını dile getirdi⁵³.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan gelecek Salih Paşa ile görüşmeler yapmak üzere, 18 Ekim 1919'da Amasya'ya geldi⁵⁴.

Buradan 21 Ekim 1919'da, “Ermeni Patriği Zaven Efendi'ye Cevap” başlığı altında bir bildiri yayınladı. Adı geçen kişinin Neo Logos Gazetesi'nde yayımlanan bir mektubunda, Ermeni ailelerinin son ulusal eylemlerden korkarak Erzurum, Samsun, İzmit, Adapazarı gibi yörelerden göç ettiklerini ileri sürerek, Millet'in yalnız milli haklarını savunmak için kurduğu birliği lekelemek istediğini belirten Mustafa Kemal, Erzurum ve Erzincan yöresinden hiçbir Ermeni'nin göç etmediğini, Anadolu halkı arasında çoğu yerde büyük bir uyum olduğunu ve hatta Amasya, Tokat gibi yörelerde Hristiyan halkın da Millî

⁵⁰ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.82-92, Belge no:75.

⁵¹ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s.213-215, Belge no: 276.

⁵² Atatürk, Nutuk (Vesikalar), C.III, s. 1079-1082, Belge no:142.

⁵³ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s. 246-247, Belge no: 314.

⁵⁴ Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, s. 178.

hareketlerin yanında olduklarını ifade etti. Ayrıca bir göç hareketi varsa, bunun Damat Ferit Paşa'nın demeçleri ve Ateşkesten beri Adana ve yöresinde ve bağımsız Ermenistan'da çoğunluğu sağlamak için Ermeni komitaları ile Patrikhanenin kışkırtıcılığıyla gerçekleştiğini dile getirdi⁵⁵.

Mustafa Kemal Paşa, Amasya görüşmelerinden sonra 27 Ekim 1919'da Tokat'a, 29 Ekim 1919 günü de Sivas'a geldi⁵⁶.

Meclis'in İstanbul'da toplanamayacağını 29 Ekim 1919 tarihli bir telgrafla Harbiye Nezareti'ne bildiren Mustafa Kemal, bunun gerekçelerinden biri olarak da Ermeni meselesini gösterdi. Ermenilerin ve Rumların İstanbul Hükümeti'ni tanımadıklarını ve Anlaşma devletlerine dayanarak ayaklanma durumunda olduklarını, dolayısıyla İstanbul'un güvenli olmadığını ifade etti⁵⁷. Aynı durumu, İstanbul Müstahkem Mevki Komutanı Albay Şevket Bey'e yazdığı 1 Kasım 1919 tarihli telgrafta da dile getirerek, Ermenilerin ve Rumların davranışlarını, İstanbul'u güvensiz hale getiren etkenlerden biri olarak gösterdi⁵⁸.

Ermenilerin, yabancılar tarafından kışkırtıldıklarını her fırsatta dile getiren Mustafa Kemal, Sivas'tan Bursa'daki 56. Tümen Komutanı Bekir Sami Bey'e gönderdiği 10 Kasım 1919 tarihli telgrafta, Adana ve çevresindeki Ermeni olaylarının arkasında Fransa'nın olduğunu ifade etti⁵⁹.

12 Kasım 1919 tarihinde Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, Özlük işleri müdürlüğü gibi önemli bir görevin bir Ermeni elinde bulundurulmasını, dönemin içişleri bakanının kuşku uyandıran işlerinden biri olarak gösterdi⁶⁰.

Antep, Maraş ve Urfa'nın Fransızlar tarafından işgal edilmesi üzerine yayınladığı 16 Kasım 1919 tarihli bildiriye, yine Fransızların Ermenileri maşa olarak kullandığına değindi⁶¹.

31 Ekim 1919 tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde yayımlanan bir yazıda, Çürüksulu Mahmut Paşa'nın, Bosfor Gazetesi muhabirine verdiği demeçte, Ermenilerin aşırı isteklerini haksız bulmakla birlikte, sınırlarda birtakım

⁵⁵ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.117-118, Belge no:103.

⁵⁶ Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II,s.195, 198.

⁵⁷ Aktaş, Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı, s.274-279.

⁵⁸ Atatürk, Nutuk (Vesikalar), C.III, s.1133-1136, Belge no:181.

⁵⁹ Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Basımevi, 1994, C.I, s.109-110, Belge no: 8.

⁶⁰ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s.298-300, Belge no:384.

⁶¹ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.134-135, Belge no:119.

düzeltilmeler yapılmasını benimseyebileceklerini söylediği şeklinde ifadelerin yer alması üzerine, Mustafa Kemal, adı geçen kişiyi 17 Kasım 1919 tarihinde bir telgrafla uyardı. Doğu Anadolu'da Ermenilere toprak tavizi verileceği anlamına gelen bu sözlerin, bir Paşa tarafından söylenmiş olmasının bölge halkını üzdüğünü belirtti. Ulusun, Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarıyla Ermenistan'a bir karış toprak bile bırakmayacağı, Hükümet bu yönde bir zorunluluğa baş eğmiş olsa bile kendi yasal haklarını kendi korumaya kararlı bulunduğunu dünyaya duyurduğunu hatırlatarak, bu kararlılık ve ulusal karara saygılı olunmasını istedi⁶².

Sivas Valisi Reşit Paşa'ya, Milli Meclis'in İstanbul'da toplanamayacağını, İstanbul'un güvenli olmadığını 18 Kasım 1919 tarihli telgrafla anlatırken, Ermenilerin İstanbul'daki faaliyetlerini gerekçeler arsında gösterdi⁶³.

Mustafa Kemal, Suriye ve Ermenistan Fransız Olağanüstü Komiseri Franchois Georges Picot ile Sivasta görüştü, bu görüşmede Adana, Mersin, Maraş ve Antep'te Ermenilerce yapılmakta olan işkencelere dikkat çekti. Fransızlar ve Ermenilerce bölge halkına saldırı olmadıkça, halkın da silahlı saldırıda bulunmaması için gerekli tedbirlerin alınacağını söyledi. Bu gelişmeyi 7 Aralık 1919 tarihli telgrafla Kâzım Karabekir'e bildirdi⁶⁴. Aynı maksatla Urfa Müftüsü Hüsnü Efendi'ye 8 Aralık 1919 tarihinde bir telgraf göndererek, şu anda bölgenin işgalden kurtarılması için politik görüşmelerde bulunduğunu belirterek, Ermeniler ya da Fransızlarca yapılmadıkça, kendilerinin de silahlı saldırıda bulunmamalarını önerdi⁶⁵. 15 Aralık 1919 da ise Urfa Mutasarrıfı Ali Rıza Bey'e gönderdiği telgrafta, Fransızların, Ermeni çetelerini işgal bölgelerinden geri çekme sözü verdiklerini hatırlatarak, Müslüman halk ve Ulusal örgütten silahlı saldırı yapılmamasını isterken, Fransızların veya Ermenilerin saldırmaları halinde her türlü karşılığın doğal ve serbest olduğunu bildirdi⁶⁶.

Mustafa Kemal Paşa, 18 Aralık 1919'da Sivas'tan ayrıldı. Kayseri, Mucur, Kırşehir üzerinden yoluna devam ederek 27 Aralık 1919'da Ankara'ya vardı⁶⁷. Artık tüm sorunlar gibi Ermeni sorununun çözümünü de Ankara'dan gerçekleştirmeye başladı.

⁶² Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.II, s.836.

⁶³ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.135-136, Belge no:120.

⁶⁴ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s. 319-320, Belge no:410.

⁶⁵ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s. 143-144, Belge no:129.

⁶⁶ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s.333-334, Belge no:428.

⁶⁷ Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II,s.282, 285, 286, 291, 295.

Ankara'dan 5 Ocak 1920'de Maraş Mutasarrıfı Cemil Bey'e gönderdiği telgrafta, Fransız politik yetkilileri ve özellikle Gedrges Picot ile yaptığı görüşmeleri ve Fransızların verdiği sözleri hatırlatarak, kendilerinin de silahlı saldırı yapılmaması hususunda Müdafaa-i Hukuk Merkez Kurullarını uyardığını, ancak son günlerde İstanbul'dan aldığı bilgilere göre, Fransızların ciddi olmadığını ve zaman kazanmak istediklerini anladığını ifade etti⁶⁸. Böylece silahlı mücadelenin ilk sinyalinin verdi. Adana Merkez Kurulu'na gönderdiği aynı tarihli bir başka telgrafta, Müdafaa-i Hukuk Derneği'nin Osmanlı uyruğundaki Hristiyanlar için tanınan hakları kabul ettiğini belirterek, Ermenilerin imtiyaz kazanmamaları ve Müslüman halka karşı canavarca girişimlerde bulunmamaları şartıyla, Onlarla iyi geçinmek gerektiğini ifade etti⁶⁹. 10 Ocak 1920'de Adana Valisi Celal Bey'e gönderdiği bir telgrafta, Fransızlarla yapılan bir görüşmeye değindi ve Fransızların bölgeden çekilmek, Ermenilerin Müslümanlara baskı yapmasını engellemek, düşmanca tavır içinde olmamak gibi sözler verdiklerini bildirdi⁷⁰. Fakat Fransızların bölgedeki köylere saldırdıklarını, Ermenileri silahlandırarak Müslüman halka saldırmaları hususunda kışkırttıklarını öğrenen Mustafa Kemal, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 11 Ocak 1920 tarihli telgrafta, Ermenileri geri çekerek Müslüman halkı kırmaya son vereceklerini söyleyen Fransızların bu kez ortaklaşa soykırımı yapmalarının ilginç olduğunu, bu durumun devam etmesi halinde Ulusal Kuvvetlerin harekete geçeceğini ve sorumluluğun Fransızlara ait olacağını bildirdi. Hükümetin de kesin ve etkili bir dille bölgedeki olayları protesto etmesini, Urfa, Maraş ve Antep'in boşaltılması için girişimde bulunmasını önerdi⁷¹.

Adana Valisi Celal Bey'den aldığı gizli yazılardan, Kilikya yöresinde bazı Ermenilerin Ulusal Kuvvetlerle işbirliğine meyilli olduğunu öğrenen Mustafa Kemal, önyargılı davranmadan bu bilgiyi 19 Ocak 1920 tarihli telgrafta ilgili kişilere ilettili ve de gereğinin yapılmasını istedi⁷².

Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra, iki yüz elli bin Rum ve Ermeninin Amerika'dan gelerek İstanbul'a yerleştiklerini, 15 Ocak 1920 tarihli bir genelge ile Kolordu Komutanlarına bildirdi⁷³.

⁶⁸ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Haziran 1956, Yıl 5, S.16, Belge no:409.

⁶⁹ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Eylül 1956, Yıl 5, S.17, Belge no:433.

⁷⁰ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.16, Belge no:419.

⁷¹ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.16, Belge no:422.

⁷² Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.16, Belge no:421, 423.

⁷³ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.11, s.955-956.

Ermeni sorunu karşısında Araplarla işbirliğinden yana olan Mustafa Kemal, Türk ve Arap ulusları arasına girmiş olan Fransız-Ermeni işgal birliklerini yok ederek, güvenli bir biçimde kendileriyle bağlantı kurmak için harekete geçtiklerini, 24 Ocak 1920 tarihli bir telgrafla Halep'te Arap Ulusal Örgütü Başkanlığına bildirerek onlara önerilerde bulundu⁷⁴.

Maraş'ta Fransız ve Ermenilerin, Müslümanları öldürmeye devam ettiğini, olayların insanlığı ayaklandıracak boyutta olduğunu belirten Mustafa Kemal, her yerde mitingler yapılmasını, Hükümet ve yabancı temsilcilerin dikkatlerinin çekilmesini ve felakete uğrayan Maraş halkının yapılan girişimler hakkında bilgilendirilmesini 29 Ocak 1920 tarihli telgrafla Sivas Merkez Kurulu'ndan istedi⁷⁵. Yine aynı kurula gönderdiği 31 Ocak 1920 tarihli telgrafta genel durum hakkında bilgiler verirken, Fransızların Adana ve çevresinde Ermenileri silahlandırmakta olduklarını ve her gün sekiz-on Türkün Ermenilerce katledildiğini dile getirdi⁷⁶.

Ermenistan'ın bağımsız bir devlet haline getirilmesinin, bir Kafkas setti oluşturarak Türkiye'yi doğudan baskı altına almak planının bir parçası olduğunu 5 Şubat 1920 tarihli telgrafla kolordu komutanlarına bildirdi⁷⁷.

Sivas Valiliğine ve Merkez Kuruluna gönderdiği 10/11 Şubat 1920 tarihli telgrafta, Ermenilerin kilise ve okullarda sık sık toplandıklarına ve bazı köylerde halkı vahşice öldürdüklerine değindi⁷⁸.

11 Şubat 1920'de, İçel Ulusal Kuvvetler Komutanı Emin Arslan Bey'e gönderdiği bir telgrafta, Fransızların silahlandırdıkları Ermenilerle birlikte işgal altında tuttıkları bölgede yaptıkları vahşete değinerek, Fransız ve Ermeni kuvvetlerinin etkisiz hale getirilmesini, bu yapılamazsa ulaşım yollarının kesilmesini, bu yolla baskı altına alınıp yok edilmelerini istedi⁷⁹.

Fransızların kendileriyle yapılan görüşmelerde verdikleri sözlere uymadıklarını, Ermenileri silahlandırarak kışkırttıklarını, zaman kazanmaya çalıştıklarını belirten Mustafa Kemal, 11 Şubat 1920 tarihli telgrafla, emrindeki askeri birliklere adı geçen unsurlara karşı alınması gereken tedbirleri bildirdi⁸⁰.

⁷⁴ Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, s.291-292.

⁷⁵ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.186, Belge no:176.

⁷⁶ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s.411, Belge no:558.

⁷⁷ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Mart 1956, Yıl 5, S.15, Belge no:388 ; Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, Mart 1966, Yıl 15, S.55, Belge no:1260.

⁷⁸ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.202-203, Belge no:193.

⁷⁹ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s.427-428, Belge no:587.

⁸⁰ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.15, Belge no:401.

Maraş halkının kazandığı başarıya değinen Mustafa Kemal, saldırgan Fransızlar ve onların silahlandırıp saldırttığı kan dökücü Ermenilerle yirmi güne yakın bir süredir uğraşmakta olan Maraş halkının 10/11 şubat gecesini düşmanı ezerek, İslahiye'ye doğru kaçmak zorunda bıraktığını ve ulusal varlıklarını kurtarmayı başardıklarını 12 Şubat 1920 tarihli telgrafla Sivas Merkez Kurulu'na haber verdi⁸¹.

Maraş halkının acısı daha bitmemişken, uygarlık maskesine gizlenen Fransızlar ve onlara öncülük eden Ermenilerin, Urfa ve yöresinde İslam halkı için acımasızca soykırımına başladıklarını, insanlık tarihi sayfalarını kirletecek bu acımasızlığa derhal son verilmesi ve haince bir yolla girdikleri yurdumuzdan işgalin kaldırılması için büyük mitingler düzenlenmesini, İstanbul'da yabancı ülke temsilcilerinin dikkatlerinin çekilmesini 13 Şubat 1920 tarihli telgrafla Sivas Merkez Kurulu'ndan istedi⁸².

Güneyde olduğu gibi, Ermenilerin Kafkasya'daki faaliyetlerini de yakından izleyen Mustafa Kemal, 1920 yılının Ocak ayında Ermenilerin Müslüman halka karşı daha çok baskı yapmaya ve kan dökmeye başladıklarını, Zengisur dolaylarında bir çok köyleri yaktıklarını, köylüleri öldürdüklerini, ancak Halil Paşa (Enver Paşa'nın amcası) komutasındaki Azerbaycan birliklerinin, Zengisur'a yardım için geldiklerini, Ermenilerin yenilerek kaçtıklarını öğrendiğini; Çıldır, Akbaba ve Zarşat bölgelerinde de başarılı olamadıklarını, hiçbir Ermeninin buralara giremediğini ve Ermeni egemenliğinin buralardan uzaklaştırıldığını; Gürcü Hükümeti'nin kendilerine asker vermediklerinden dolayı Ermenileri bütün olarak Gürcistan'dan çıkardıklarını, Tiflis ve Ahıska'dan çıkarılan Ermenilerin Gümrü dolaylarına gelmekte olduklarını duyduğunu; egemenliği küçük bir bölgede kalan Ermeni Hükümeti'nin çevresindeki toprakların Ermeni egemenliğine girmesi için yaptığı faaliyetlerde başarılı olamayacağını gördüğünü, 14 Şubat 1920 tarihli telgrafla yine Sivas Merkez Kurulu'na bildirdi⁸³.

Mustafa Kemal, Maraş'ta kazanılan başarıdan sonra ilgilileri kutladığı 15 Şubat 1920 tarihli telgrafta, Fransızlarla Ermenilerin Maraş bölgesindeki yenilgilerini gidermeye çalışacaklarını ifade ederek, Ermenilere karşı ileride de üstünlük sağlayabilmek için Maraş, Pazarcık ve Antep'teki teşkilatı güçlendirmek, bölgede güçlü ulusal müfrezeler kurmak gerektiğini dile getirdi. Fransız ve Ermenileri burada da Türk ve Arap ulusları arasına girmiş işgal birlikleri olarak nitelendirdi⁸⁴.

⁸¹ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.205, Belge no:196.

⁸² Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s. 434, Belge no:597.

⁸³ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.212-213, Belge no:205.

⁸⁴ Harb Tarihi Vesikalari Dergisi, S.15, Belge no:402.

Yurdun diğer bölgeleri gibi Adana'nın da düşman işgalinden kurtarılmasına kadar silahların elden bırakılmayacağını, bölgede Ermenilere karşı saldırı olmadığını, Fransızların silahlandığı ve kışkırttığı Ermenilerle bir takım olaylar çıkmışsa, bunun sorumluluğunun Ermeni milliyetçilerine ve onları kışkırtanlara yüklenmesi gerektiğini 21 Şubat 1920 tarihli telgrafla Harbiye Nezaretine iletti⁸⁵.

Antep'in güneyinde Fransızlar ve Ermeniler tarafından öldürülen Perry ve Johnson adlı iki Amerikalının katilleri hakkında araştırmanın genişletilmesini ve güvenilir belgelerin toplanarak kendisine gönderilmesini 21 Şubat 1920 tarihli telgrafla Urfa Ulusal Kuvvetler Komutanından istedi⁸⁶.

İstanbul Hükümetinin Ermeni yanlısı politika izlediğini 25 Şubat 1920 tarihli telgrafta bir kere daha ifade etti⁸⁷.

İngiltere'nin, İstanbul'un Osmanlı Hükümeti'ne bırakılması karşılığında Ermeniler ve Yunanlılara karşı yapılan mücadelenin durdurulmasını istemesi ve bu isteğin İstanbul Hükümeti tarafından kendisine iletilmesi üzerine Mustafa Kemal, Harbiye Nezareti aracılığı ile İstanbul Hükümeti'ne gönderdiği 26 Şubat 1922 tarihli telgrafta, Ermeni kıyımı konusundaki bildirimim gerçeğe uygun olmadığını, Güney işgal bölgesindeki Fransız birliklerince silahlandırılan Ermenilerin Fransa koruyuculuğunda, buldukları yerlerdeki Müslüman halka saldırmak ve oç almak düşüncesi ile her yerde acımasızca soykırım politikasına yöneldiklerini belirtti. Maraş'taki olaylara değindi ve General Quarett (Keret)'nin Fransız birlikleriyle birleşen Ermenilerin top ve mitralyözlerle Maraş gibi eski bir İslam kentini yerle bir ettiklerini ve binlerce güçsüz ve suçsuz anne ve çocukları öldürüp yok ettiklerini söyledi. Bu durumu tarihte örneği görülmeyen bir vahşet olarak niteleyen Mustafa Kemal, bunun uygulayıcısının Ermeniler olduğunu, Müslüman halkın ancak onurlarını korumak ve yaşamak nedeni ile karşı koyduklarını ve savunmaya geçtiklerini ifade etti. Yirmi gün süren Maraş soykırımında kentte kalan Amerikalıların bu olay konusunda Amiral Bristol'a çektikleri telgrafın, facia kahramanlarını ortaya koyan bir delil olduğunu hatırlattı. General Quarett'in geri çekilmesi ile sonuçlanan bu savaşlardan sonra Ulusal Kuvvetlerin yakaladığı savaşçı Ermeni birliklerine ceza vermeyip onları koruyuculuğuna alan Ulusumuzun yüceliğini Maraş'taki Ermenilerin de şükranla andığını dile getirdi. Olayların müsebbibi olarak Ermenileri ve onların kışkırtıcılarını gösterdi. Olayları durdurma görevinin Fransızlarda olduğunu söyledi. Adana'daki duruma da dikkat çeken Mustafa Kemal, burada halkın Fransızlarca tepeden tırnağa

⁸⁵ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s. 445-446, Belge no:614.

⁸⁶ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.226, Belge no:214.

⁸⁷ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.III, s.1075-1077.

silahlandırılan Ermenilerin süngülerinin korkusu altında her dakika ölümlerle karşı karşıya kaldığını ve bu durumun sınırları gerdiğini anlattı. Bu korku ve yok etme politikasının uygar hükümetlerin ilgi ve acıma duygularını harekete geçirecek bir durum aldığını söyledi. Diğer cephelerde olduğu gibi Kilikya cephesinde dökülen kanların Ulusun yaşama ve bağımsızlık konusunda verdiği tarihi kararın büyüklüğünü ispat etmeye yeterli olduğunu belirterek, Ulusal eylemlere uygun bir barışın yeniden sağlanacağını, sadece İstanbul'un değil, Boğazların, İzmir'in, Adana ve çevresinin de bağımsızlığına kavuşması isteğinde olduklarının İngiliz yetkililerine iletilmesini istedi⁸⁸.

Mustafa Kemal, Kozan, Saimbeyli gibi, Ermeniler tarafından saldırıya maruz kalan yerlerin halkını bu baskıdan kurtarmak, halkın direniş gücünü artırmak ve onlara saldırı gücü kazandırmak amacıyla, bölgede 10 Mart 1920 tarihinde geniş kapsamlı bir harekât başlatılmasını 2 Mart 1920 tarihli telgrafla ilgililerden istedi. Saldırgan olmayan düşman kuvvetlerine kesinlikle saldırmamayı önerirken, yapılan harekâtın yerel ve Ulusal kuvvetlerle yapıldığını ve Ermenilerin Müslüman halka soykırım yaptığını dış dünyaya duyurmanın faydalı olacağını da belirtip; özellikle Ermenilerin güçlü olduğu Saimbeyli yöresine müfrezeler gönderilmesini istedi⁸⁹.

3 Mart 1920 tarihinde Üçüncü Kolordu Komutanlığına gönderdiği bir telgrafta, Kilikya'da Ermenilerin Fransızlarca silahlandırılarak bölge halkına saldırdıklarını, Kozan'da halkın kiliseye doldurulduğunu ve durumlarının bilinmediğini, birçok namusa saldırı olayları olduğunu, Feke ilçesinin Ermenilerce kuşatıldığını, telgraf tellerinin kesildiğini, halkın yardım talebinde bulunduğunu ve geleceklerinin kaygı verici olduğunu bildirdi. Bu durumda yapılması gerekenlerin, halkın kendi kendisini savunmasıyla ortaya çıkacak olayların sorumluluğunun kimlerde olacağı hususunda ilgililerin aydınlatılmasını istedi⁹⁰.

Türklerin Anadolu'da yirmi bin Ermeniye öldürdüğü yolunda ilginç ve yalan haberler uydurulduğunu ve bu haberleri yalanlamaya bile gerek duymadığını İstanbul'daki Anlaşma devletleri delegeleri ve Amiral Bristol'e bir muhtıra ile bildiren Mustafa Kemal, Maraş ve Urfa'daki olayları ve bu esnada Ermenilerin de ölmüş olmasının bir Ermeni kırımını olmadığını belirterek, bu durumu Kilikya ve yöresine dışarıdan getirilen ve silahlandırılan Ermeni askerlerinin Türklere saldırıları, işgal kuvvetlerinin bu saldırılara göz yummaları sonucu halkın coşması ve karşı koyması ile çıkan çarpışmaların

⁸⁸ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, s. 455-457, Belge no:622, 623.

⁸⁹ Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1966, C.IV, s.187-188.

⁹⁰ Hulki Saral-Tosun Saral, Vatan Nasıl Kurtarıldı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, TİSA Matbaacılık, 1970, s.107.

doğal sonucu olarak nitelendirdi. Ermeni kırımını uydurmasının uluslar arası bir yüce kurul eliyle ve ivedilikle yerinde incelenmesini ve bütün dünyayı aldatmak için yaratılan bu kin ve aç gözlülük ürünü propagandaların niteliği hakkında insanlık ve uygarlık dünyasının bir kere daha aydınlatılması ve haksızlığa uğramış Türk Ulusu'nun iğrenç ve alçakça bir suçlamadan arındırılması için Anlaşma devletleri ve Amerikan Hükümeti'nin girişimlerini beklediğini ifade etti⁹¹.

Kozan, Saimbeyli, Feke gibi bölgelerde ortaya çıkan Ermeni acımasızlığının bir an önce durdurulması gerektiğini 9 Mart 1920 tarihli telgrafla Kolordu Komutanlarına bildirdi. Ancak içeride ve dışarıda her türlü hareketin Ermeni kırımını şeklinde gösterildiğini hatırlatarak buna göre tedbirler alınmasını, yanlış söylentilere ve suçlamalara yer bırakmayacak biçimde davranılmasını istedi. Fransız birlikleri ve Ermeni çetelerinin saldırganlık ve sataşmalarına uğramayan yerlerde gereksiz çarpışmalara yer verilmemesini bir kez daha ifade etti⁹².

Kolordulara ve Merkez Kurullarına gönderdiği 28 Mart 1920 tarihli genelgede, 13 Mart 1920 tarihli Tan Gazetesinde yer alan Lord Curzon'un Avam Kamarasında, Ermenilere ilişkin söylediği :”Ermeniler özellikle son çağ dışı eylemleri ile ne ölçüde acımasız bir ulus olduklarını kendileri kanıtlamışlardır” şeklindeki ifadelerine yer verdi⁹³.

İsviçre Müdafaa-i Hukuk Derneği'nin Anadolu'da çıkan olaylar dolayısıyla Ermenilerce Avrupa'da propagandanın bütünüyle uydurma olduğu konusunda yeni bir bildiri yayımlayarak bu olayların gerçeğini açıkladığını Sivas Müdafaa-i Vatan Kadınlar Cemiyetine 28 Mart 1920 tarihli telgrafla bildirdi⁹⁴.

Antalya'daki İtalyan temsilciliğine, Barış Konferansı üyelerine, Anlaşma devletleri ve Amerikan temsilcilerine ve tarafsız hükümetlerin elçilerine iletmek üzere gönderdiği 28 Mart 1920 tarihli telgrafta yine Ermeni sorununa değindi. Tohumluk istemek, vergi yüklemek, silah toplamak gibi nedenlerle öteden beri Ermeni acımasızlığı ve işkencesine tabi tutulan Doğu sınırimız dışındaki Müslüman halkın Şubat ayı içinde Ermeni tümen komutanınca yönlendirilen müfrezelerin saldırıları sonunda bir çok kurban verdiğini, kırk köyün yıkılıp yok edildiğini, iki bini aşkın kişinin acımasızca öldürüldüğünü,

⁹¹ Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, s.129-131.

⁹² Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, s.24, Belge no:665.

⁹³ Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul, Alaş Matbaası, Ocak 1986, S.11, s.16.

⁹⁴ Bekir Sıtkı Baykal, Millî Mücadelede Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s.16.

öldürülen halka ait eşyaların Kars pazarlarında açık olarak satıldığını, yeni saldırı hazırlıklarının devam ettiğini belirterek bu gelişmeleri şiddetle protesto etti ve gerekli önlemler alınmazsa bölgede büyük bir kıyımın yaşanacağına dikkat çekti⁹⁵.

31 Mart 1920'de ise Kilikya bölgesindeki olaylara dikkat çekerek, Adana'da durumun gittikçe kötüleştiğini, Fransızların Maraş ve Urfa'da yaptıklarını Adana'da da yaparak Ermenileri silahlandırıp, Müslüman halka saldırttıklarını, köylerin yakılıp yıkıldığını, halkın göç ettiğini, Fransızların Türk ve Ermeniler arasında karşılıklı olarak bir oç alma duygusunu beslediklerini, işgalin kalkması halinde Türk ve Ermenilerin birbirlerini öldüreceklerini ileri sürerek işgali haklı göstermeye çalıştıklarını İtalyan Ajansı aracılığı ile dünya kamuoyuna duyurdu⁹⁶.

Damat Ferit Paşa Hükümetinin hainliklerinden bahsederken her fırsatta Ermeni meselesine değinen Mustafa Kemal, Ferit Paşa'nın yeniden iktidara getirilmesi üzerine bundan rahatsızlık duydu ve 8 Nisan 1920'de Erzurum valiliğine gönderdiği genelgede Ferit Paşa'nın önceki yaptıklarını anlattıktan sonra, onun yeni görevinin Müslüman halkı birbirine düşürerek ülkeyi içerden parçalamak ve böylece Yunanlılara ve Ermenilere kolayca çiğnetmek olacağını ancak bu sefer başaramayacağını ifade etti⁹⁷.

TBMM'nin açılmasından sonra Meclis Başkanı sıfatıyla ilk olarak 6 Mayıs 1920 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta Ermeni meselesine ilişkin görüşlerini açıklayan Mustafa Kemal, sömürgecilerin politikasına maşa olan Ermeni Hükümetinin aradan çıkarılması ve etkisiz hale getirilmesi konusunun Bakanlar Kurulunda görüşüldüğünü ancak, Hristiyan dünyasının tepkisini çekeceği, ülke menfaatlerini zedeleyeceği, özellikle Amerikan kamuoyunu aleyhimize çevireceği, İngilizlerin Avrupa'dan destek kazanmasına sebep olacağı gibi gerekçelerle Ermeni Hükümetine karşı resmi ve açık saldırı ve düşmanlıktan kaçınılması, yerel kuvvetler ve Bolşevikler aracılığı ile saldırıların yapılmasının uygun görüldüğünü bildirdi⁹⁸.

9 Mayıs 1920 tarihinde İslam Dünyasına hitaben yayımladığı bir bildiriye yine Ermeni meselesine de değindi. Adana, Maraş, Antep ve Urfa gibi en köklü İslam yörelerinin, Fransız subaylarının yönetiminde Ermenilerin düşmanlık ve

⁹⁵ Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, C.I, s.154, Belge no: 22.

⁹⁶ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Eylül 1955, Yıl 4, S.13, Belge no:350.

⁹⁷ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.298, Belge no:281.

⁹⁸ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.III, s.1502-1503.

öç alıcılığına, Ermeni psikolojisinin kabalığına yenecek parçalanacak bir av gibi bırakıldığını ifade etti⁹⁹.

Türk Ordusunun Ermenistan'a müdahale etmesine Anlaşma devletleri ve Amerika'nın karşı çıkacağını belirterek hatta ülkemize yeni saldırıların bile olabileceğine dikkat çekti ve bu konuda Meclis kararı alınmasından yana olduğunu 12 Mayıs 1920 tarihli telgrafla Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirdi¹⁰⁰.

Kâzım Karabekir Paşa'nın 30 Mayıs 1920 tarihli telgrafıyla Ermenistan'a savaş açılmasını talep etmesine karşılık, Mustafa Kemal, 1 Haziran 1920'de gönderdiği telgrafta Ermenistan savaşının başlatılması zamanının daha geçmediğini, Bolşeviklerle henüz tam bir anlaşma sağlanmadığını, Batı devletlerinin bu olaya iyi bakmayacağını, Azerbaycan ve Gürcistan yönlerinden Ermeniler sıkıştırılmazsa başarı şansının zayıf olacağını, Kafkasya'da istikrarsızlık olduğunu, bölgeye gönderilen delegelerin henüz dönmediğini belirterek harekâtın zamansız olacağını bildirdi¹⁰¹.

8-11 Haziran 1920 tarihlerinde Ermenilerin Adana ve çevresinde yaptıkları saldırıları, 13 Haziran 1920 tarihli telgrafla Fransız yetkililere bildiren Mustafa Kemal, önlem almalarını istedi, aksi halde gelişmelerin sorumluluğunu üstlenemeyeceğini dile getirdi¹⁰². 16 Haziran 1920 tarihli telgrafta ise durumun değişmediğini, Fransızların ateşkese uymadığını, Müslüman halkı Ermeniler vasıtasıyla kırdıklarını ve yeni işgal hareketlerine giriştiklerini belirterek 18/19 Haziran 1920 gece yarısından itibaren bütün Fransız cephesinde ateşkese uyulmayacağını ilgililere duyurdu¹⁰³.

Rusya Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 20 Haziran 1920 tarihli mektupta, Ermenistan ve İranla sınırlarımızı belirlemek için, Rusya Sovyet Cumhuriyeti'nin aracılığını kabul edebileceklerini, Ermenistan üzerine yapmayı düşündükleri harekâtı ertelediklerini bildirdi ve halkımıza karşı yapılan Ermeni saldırılarının durdurulmasını, Rusya'nın aracılığı için ileri sürülecek önerilerin acele bildirilmesini istedi¹⁰⁴.

⁹⁹ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, s.136-139, Belge no:860.

¹⁰⁰ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.III, s.1546-1547.

¹⁰¹ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, s.146-149, Belge no:874.

¹⁰² Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Aralık 1955, Yıl 4, S.14, Belge no: 372.

¹⁰³ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, S.14, Belge no:373.

¹⁰⁴ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.I, s.165-166, Belge no:25.

20 Haziran 1920 tarihli telgrafla Batı Kilikya Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'i uyarırken, içinde bulunulan duruma dikkat çekip, Ermenilerin teröre başlamalarıyla bunalımlı bir dönem yaşandığını dile getirdi¹⁰⁵.

Moskova'da bulunan, TBMM Hükümeti Delegasyon Başkanlığına gönderdiği 2 Eylül 1920 tarihli telgrafta, Bolşeviklerin Ermeniler dolayısıyla Batı Hristiyan dünyasında Türkiye'ye karşı yerleşen zararlı görüşleri kışkırtmaktan yarar beklediklerini, Ermeni sorununu Ermeniler yararına çözmek niyetinde olduklarını ifade etti¹⁰⁶.

Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 16 Eylül 1920 tarihli mektupta, Bolşeviklerin Ermenilere ülkemizden toprak verilmesi gerektiğinden sözettiklerini, Şahtahtı-Culfa demiryolunu Ermenilere bıraktıklarını, buna rağmen yer yer Bolşeviklerle Ermeniler arasında çatışmalar olduğunu, Rusya ile dengeli bir politika izleyerek, Ermenilere karşı kazançlı bir savaş yapmak düşüncesinde olduklarını bildirdi¹⁰⁷.

20 Eylül 1920 tarihli telgrafla Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya Ermeniler üzerine taarruz emrini verdi. Birliklerin Kars doğrultusunda hemen saldırıya geçmelerini, Kağızman, Novo, Selim, Merdenek çizgisine kadar gidilmesini, durumun elverişli olması halinde daha da ilerlenebileceğini ifade etti. Asıl amacın Ermeni silahlı birliklerini yok etmek olduğunu belirterek harekâtın gizli tutulmasını, silahsız Ermenilere saldırıda bulunulmamasını istedi¹⁰⁸.

4 Ekim 1920 tarihli telgrafla da savaşın kazanılmasından duyduğu memnuniyeti bildirerek, Kâzım Karabekir'i kutladı¹⁰⁹.

Moskova'da bulunan TBMM Hükümeti Dışişleri Bakanı ve Delegasyon Başkanı Bekir Sami Bey'e gönderdiği 6 Ekim 1920 tarihli telgrafta, Taşnak Ermenistan Hükümetinin ve ona bağlı çetelerin gerek kendi topraklarında ve gerekse Türk topraklarında Müslüman halka ve müfrezelerimize yaptıkları baskı ve saldırılar karşısında Türk Ordusunun yaz döneminde yapmayı planladığı saldırının Moskova Hükümetinin isteği ile durdurulduğunu açıklayan Mustafa Kemal, Taşnakların Antlaşma devletlerinin entrikalarına maşa olarak Yunanlılara yardım etmeleri, Doğu cephesindeki ordumuzun başka bölgelerde kullanılmasına engel olmaları, barışa yanaşmamaları, Sevr ve İstanbul

¹⁰⁵ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, s.158-159, Belge no: 888.

¹⁰⁶ Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hâtıraları, İstanbul, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, 1955, s.75-78.

¹⁰⁷ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.364-367, Belge no: 348.

¹⁰⁸ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, s.189-190, Belge no: 931.

¹⁰⁹ Karabekir, İstiklâl Harbimiz, C.IV, s.1874.

Hükümetine imza ettirilen antlaşmaya dayanarak Doğu illerimizi işgal fırsatı kollamaları, Yunanistan'ın Rumeli ve batı Anadolu'da oynadığı oyunu, Anlaşma devletlerinin Ermenistan'ı kullanarak Kafkasya, Doğu Anadolu ve İran'da oynamaya kalkmaları, TBMM Hükümetini kıştan önce Taşnaklara bir ders vermek ve yayılma umutlarını yıkmak zorunda kaldığını ifade etti¹¹⁰.

Ermenilere karşı kazanılan Sarıkamış başarısının askeri ve ekonomik yararlarından başka, politik açıdan da yararlı olacağını belirten Mustafa Kemal, 7 Ekim 1920 tarihli telgrafla Orduyu kutlarken, Kars yönünde toplanmış olan Ermeni silahlı kuvvetlerinin büyük çoğunluğunun yok edilebileceğini, bu durumda Kars'ın ele geçirilebileceğini böylece Gürcülerin ilerde yapmaları muhtemel hareketlerin engellenebileceğini ifade etti. Ermeni hareketindeki politik amacın, bu sorunun çözümü için Rusları ve Ermenileri görüşmeye zorlamak olduğunu belirten Mustafa Kemal, bunun ancak askeri alanda kazanılacak başarılarla mümkün olacağını belirtti. Ancak bu mücadelenin çok zor olacağını ve özveri gerektirdiğini söyledi. Bu nedenle acele edilmemesini istedi¹¹¹.

Moskova'da bulunan Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'e gönderdiği 16 Ekim 1920 tarihli telgrafta, Van ve Bitlis illerinden bazı yerlerin ayrılarak Ermenilere verilmesinin Ruslar tarafından istendiğini hatırlatarak, Ankara Hükümetinin emperyalizm ve kapitalizme karşı yaptığı mücadelede kendisine doğal bir yandaş olarak gördüğü Rusya Sovyetler Cumhuriyeti hakkındaki düşüncelerinin değiştiğini ve kuşkuya dönüştüğünü belirtti. Van ve Bitlis illerinde eskiden olduğu gibi bu gün de Ermenilerin çoğunluk olmadığını dolayısıyla Ermeni azınlığa toprak verilmesi isteğinin Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden de gelse emperyalist bir düşüncenin ürünü olduğunu ve kabul edilemeyeceğini bildirdi. Ermenilere toprak verilmesi halinde Ankara Hükümeti'nin İstanbul Hükümeti'nden bir farkı kalmayacağını dile getirdi. Ancak Türkiye'den göç etmiş olan Osmanlı Ermenilerinin göçten önce buldukları yerlere dönmelerine engel olunmayacağını ve bu yolla gelecek halka, öteki azınlıklara sağlanan hakları eksiksiz sağlamayı görev bildiklerini ifade etti¹¹².

Gümrü'de barış görüşmelerini sürdüren Hamit ve Necati beylere hitaben gönderdiği 23 Kasım 1920 tarihli telgrafla, Ermenilerle görüşmelerimizde hiçbir yerin karışması ve aracılığının söz konusu olmamasını, özellikle Ermenilere

¹¹⁰ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, s.195, Belge no: 940.

¹¹¹ Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, Eylül 1964, Yıl 13, S.49, Belge no:1136.

¹¹² Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hâtıraları, İstanbul, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, 1955, s.88-90.

vekil olarak ve onları korumak amacıyla karışmak isteyenlere karşı aracılık kabul edilmeyeceğini açıklamalarını istedi, haklarından özveride bulunamayacaklarını belirtti¹¹³.

Ermenistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanlığına gönderdiği 29 Ekim 1920 tarihli telgrafta, Orhan Cayan Kabinesinin çakılması üzerine Ermeni Parlamentosu kararıyla yeni kabineyi kurmakla görevlendirilen Monsieur Varanyan'ın dostluktan yana olan açıklamalarını memnuniyetle karşıladığını, TBMM Hükümeti'nin gerek Ermenistan ve gerekse öteki komşu ülkelerle dostluk ve iyi ilişkiler kurmak ve geliştirmek arzusunda olduğunu bildirdi ve Gümrü'de başlayan barış görüşmelerinin iki ulus için karşılıklı güvenlik ilkesine dayalı bir barış ve bolluk dönemi getirmesini kendilerinin de arzu ettiğini belirtti ve başarılar diledi¹¹⁴.

Irak'ta kurulan Necef Arap Hükümeti'nin Başkanı Alelazzam Efendi'ye gönderdiği 29 Kasım 1920 tarihli telgrafta, Irak'a yardım konusunda görüşlerini belirtirken, İngilizlerin yardımıyla donatılmış olan Ermenistan ordularını Tarrı'nın yardımıyla dağıtarak bu inatçı düşmanı barış istemek zorunda bıraktıklarını ifade etti¹¹⁵.

Van ve Bitlis'in Ermenilere bırakılmayacağını, bu durumda İstanbul Hükümeti'nin düştüğü duruma düşüleceğini, buraların Ermenilerin eline geçmesi halinde Ermenilerin Irak'taki İngilizlerle birleşeceklerini ve Yakın Doğu'da İngilizlerin yerinin sağlamlık kazanacağını, Rum ve Ermeni gibi Batı emperyalizminin hizmetçisi olan uluslarla bu çabalarında direndikleri sürece anlaşmaya varılmayacağını Doğu Cephesi Komutanlığına gönderdiği 1 Aralık 1920 tarihli telgrafla dile getirdi¹¹⁶.

Roma'da yayımlanan United Telgraf Gazetesi temsilcisinin sorularına cevap olmak üzere yazdığı 24 Aralık 1920 tarihli mektupta, Ermenilerle bağımsızlık ilkesine dayanarak barış yapıldığını ve Ermenistanla dostça ilişkiler kurulduğunu, Türkler'in Ermeniler'i öldürdükleri söylentilerinin yalan ve uydurma olduğunu, bunun yabancı temsilcilerin raporlarıyla belgelendiğini, ayrıca tarafsız kurulların bu konuda Ülkemizde araştırma yapmalarını sevinçle karşılayacaklarını, Türk halkına Ermenilerin yaptığı işkence ve öldürme olaylarının Ordumuzun Ermenistan'a müdahalesini zorunlu kıldığını ve bunun belgelerle sabit olduğunu bildirdi¹¹⁷.

¹¹³ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.I, s.180, Belge no: 29.

¹¹⁴ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.I, s.184, Belge no:31.

¹¹⁵ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, s.208-209, Belge no:961.

¹¹⁶ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.I, s.202-206, Belge no:33.

¹¹⁷ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, s.222-224, Belge no:980.

Philadelphia'da yayımlanan Public Ledger Gazetesine yazdığı 25 Şubat 1921 tarihli mektupta Ermeni meselesine değindi ve çok önemli açıklamalar yaptı. İslam ve İslam olmayan Türk vatandaşları arasında hiçbir ayırım yapmadıklarını, böylece Ermenilerin ve Rumların düşmanla birlikte hareket edip vatan hainliği yapmadıkları sarece kaygılanacakları bir durum olmadığını ifade etti. Rus ordusunun 1915'te Türkiye'ye karşı saldırı başlattığı sırada, Çarlık güdümünde bulunan Taşnak Ermeni Komitesinin, savaştan birliklerimizin gerisindeki Ermenileri ayaklandırdığını, düşmanın sayı ve araç üstünlüğü karşısında çekilmek zorunda kalan Ordunun kendisini iki ateş arasında kalmış gibi gördüğünü, lojistik ve ikmal yollarına saldırılar yapıldığını, köprüler ve yolların tahrip edildiğini, köylerde terör hareketlerine girişildiğini, Ermeni köylerinin terörist faaliyetlere destek verdiğini belirterek bu ortamda göç hareketinin yaşandığını dile getirdi. İngiltere'nin barış döneminde ve savaş alanından uzak İrlanda'ya uygun gördüğü uygulamaya ilgisiz kalan dünya kamu oyunun, böylesine bir zorunluluktan dolayı Ermeni halkın göç ettirilmesi konusunda tutarlı bir suçlamada bulunamayacağını dile getirdi. Göçürülen insanların hayatta olduklarını ve Anlaşma devletleri yeniden savaş çıkartmasalardı bu insanların bu gün evlerine dönmüş olabileceklerini söyledi. Gerek Birinci Dünya Savaşı ve gerekse Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra Ermeniler ve Rumlarca Müslüman halka yapılan işkence üzerinde durmanın uzun bir öykü olacağına değinen Mustafa Kemal, Brest Litovsk Antlaşmasının onayından sonra Rusların Doğu illerimizi boşaltmaya başladıkları sırada Ermeni çetelerinin yaptıkları toplu öldürmeleri ve kıyımları herkesin yeterince bildiğini, Sivas'ta kendisiyle görüştüğü Amerikan generali Harbord'un bu konuda Amerikan kamuoyunu aydınlayabilecek bir tanık olduğunu, Taşnakların daha sonra da Gümrü Antlaşması yapılanaya kadar kıyım hareketine devam ettiklerini dile getirdi¹¹⁸.

Papa 15.Benoit'e gönderdiği telgrafta, Ermenilerin ve Rumların hükümet buyruklarına ve ulusal eylemlere karşı olmadıkça her türlü saldırıdan uzak ve mutlu bir yaşama kavuşmalarının öteden beri benimsedikleri bir ilke olduğunu dile getirdi¹¹⁹.

5 Aralık 1921'de Adanalılara hitaben yayımladığı bildiride birlik ve beraberlik mesajı verirken, Türkiye toprağında yaşayan insanların yüzyıllardan beri birlikte yaşadıklarını, kışkırtıcıların devreye girmesi sonucu ortaya çıkan olumsuzlukların bundan sonra yaşanmamasını, TBMM Hükümetinin bir halk hükümeti olduğunu, soy ve mezhep ayırmadan herkesin eşit haklara ve

¹¹⁸ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.I, s.270-276, Belge no:45.

¹¹⁹ Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, s.387-388, Belge no:375.

görevlere sahip olduğunu, hangi din ve soya bağlı olursa olsun herkes için adalet ve güvenlik uygulamasının eşit yapılmasını istedi¹²⁰.

Yıllar sonra, 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında söylediği tarihî nutkunda zaman zaman Ermeni sorununa değinerek bu konudaki görüşlerini bir kere daha dile getirirken, Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Mavri Mira heyeti ile hemfikir olarak çalıştığını, Ermeni hazırlığının da Rum hazırlığı gibi ilerlediğini ifade etti.¹²¹ Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetinin kuruluş amaçlarından birinin de Ermenilerin Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini engellemek olduğunu bildirdi¹²². Meclis-i Mebusan'ın İstanbul dışında toplanmasını istemelerinin sebeplerinden birinin de Ermenilerin İstanbul'daki faaliyetleri olduğunu açıkladı¹²³. Amasya Görüşmeleri sırasında gizli olduğu gerekçesiyle imza altına alınmayan dördüncü protokolde "Ermeni zalimlerinin de mahkemeye verilmesi" kararını aldıklarını ifade etti¹²⁴. Ermenilerin sahip oldukları himayeden cüret alarak buldukları yerlerdeki halka saldırdıklarını, Maraş'ta yaşanan olayların bu sebeple çıktığını, ecnebi kuvvetleriyle birleşen Ermenilerin Maraş'ı yakıp yıktıklarını, masum kadın ve çocukları öldürdüklerini hatırlatarak bu olayları tarihte emsali görülmemiş bir vahşet olarak nitelendirdi ve bu vahşetin failinin Ermeniler olduğunu söyledi. Aynı şeylerin Adana'da da yaşandığını Adana halkının da o günlerde silahlı Ermenilerin baskısı altında bulunduğunu ve bu bölgede tatbik edilen zulüm ve imha siyasetinin dünya kamuoyunun da dikkatini çektiğini ifade etti¹²⁵. Ermenistan ile yapılan savaşa değindi. Ermenilerin Mondros Mütarekesinden beri gerek Ermenistan dahilinde gerekse sınıra yakın yerlerde Türkleri kitle halinde katlettiklerini, 1920 yılı sonbaharında ise Ermeni mezaliminin tahammülsüz bir hale geldiğini ve dolayısıyla Ermenistan seferine karar verdiklerini ve bu savaşın başarıyla sonuçlandığını, Gümrü Antlaşmasıyla, Osmanlı Devleti'nin 1877 savaşında kaybetmiş olduğu yerleri Hükümet-i Milliye'ye bırakan Ermenistan'ın dava haricine çıkarıldığını yani Ermeni meselesinin halledildiğini ifade etti¹²⁶.

¹²⁰ Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, s.309-310, Belge no:1117.

¹²¹ Atatürk, Nutuk, C.1, s.2.

¹²² Atatürk, Nutuk, C.1, s.4-5.

¹²³ Atatürk, Nutuk, C.1, s.241.

¹²⁴ Atatürk, Nutuk, C.1, s.247.

¹²⁵ Atatürk, Nutuk, C.1, s.382.

¹²⁶ Atatürk, Nutuk, C.II, s.486-488.

KAYNAKLAR

- AKTAŞ, Refik Necdet, Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Başladı, İstanbul, Varlık Yayınları, Dilek Matbaası, Ekim 1973.
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Mart 1991, C.VII, S.20.
- Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, 1981.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk, (Vesikalar), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, Sekizinci Baskı, 1967.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk, C.I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, Onüçüncü Baskı, 1973.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk, C.II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, Ondördüncü Baskı, 1981.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Basımevi, 1994.
- Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri I-III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf Ve Beyannameleri IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- BAYAR, Celâl, Ben De Yazdım, İstanbul, Sabah Kitapçılık San. ve Tic. A.Ş. Basımevi, 1997, C.8.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, Millî Mücadelede Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul, Emek Matbaası, Nisan 1985, S.2.
- CEBESoy, Ali Fuat, Millî Mücadele Hâtıraları, İstanbul, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, 1953.
- CEBESoy, Ali Fuat, Moskova Hâtıraları, İstanbul, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, 1955.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Haziran 1953, Yıl 2, S.4.

- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Eylül 1955, Yıl 4, S.13.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Aralık 1955, Yıl 4, S.14.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Mart 1956, Yıl 5, S.15.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Haziran 1956, Yıl 5, S.16.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Eylül 1956, Yıl 5, S.17.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Basımevi, Eylül 1959, Yıl 8, S.29.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, Eylül 1964, Yıl 13, S.49.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, Eylül 1980, Yıl 29, S.77.
- Harb Tarihi Vesikaları Dergisi, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, Mart 1966, Yıl 15, S.55.
- KANSU, Mazhar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- KARABEKİR, Kâzım, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, Emre Yayınları, Umut Kağıtçılık ve Matbaacılık, Ekim 1995.
- ONAR, Mustafa, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I, Ankara, G.Ü.Teknik Eğitim Fakültesi Matbaası, 1995.
- SARAL, Hulki - SARAL, Tosun, Vatan Nasıl Kurtarıldı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, TİSA Matbaacılık, 1970.
- SARIHAN, Zeki, Kurtuluş Savaşı Günlüğü I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- SARIHAN, Zeki, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- SELEK, Sabahattin, Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı), İstanbul, Uğur Matbaası, 1982.
- Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1966, C.IV.